

**Sobirova Madina Baxramovna***Alfraganus universiteti**Filologiya fakulteti, Tillarni o'qitish markazi o'qituvchisi**Toshkent, O'zbekiston**Orcid: 0009-0003-3349-3091**[madina140589@gmail.com](mailto:madina140589@gmail.com)*

## **GAZETA MATNINI TUSHUNISHNING PSIXOLINGVISTIK MEXANIZMLARI**

### **Annotatsiya**

Mazkur maqola tushunish hodisasini psixolingvistik muammo sifatida, xususan, zamonaviy gazeta matnini idrok etish jarayoni doirasida tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan axborot hajmining tobora ortib borishi va bunday axborotni to'g'ri, adekvat tushunishning jamiyat kommunikativ madaniyati uchun ahamiyati bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi tushunish tushunchasining falsafiy-lingvistik va psixolingvistik talqinlarini tizimlashtirish, tushunish turlari, darajalari hamda mexanizmlarini, xususan, gazeta matnini idrok etishga ta'sir etuvchi lisoniy va nolisoniy omillarni yoritishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida tushunish tushunchasining mohiyatini ochib berish, uning tasniflarini (G.I.Ruzavin, V.P.Belyanin) tahlil qilish, matnning asosiy mazmunini tushunish strategiyasi bo'lgan makro qoidalarni (T.Van Dijk, Kim Bong Sun) yoritish, shuningdek, sarlavha, kontekst va assotsiatsiya omillarining tushunish jarayonidagi rolini aniqlash belgilandi. Tadqiqot tavsiflash, qiyoslash, kontekstual tahlil hamda ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish metodlariga asoslangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, tushunish - bir bosqichli emas, balki ko'p bosqichli, retsipientning bilim darajasi va kommunikativ tajribasiga bog'liq bo'lgan ijodiy-intellektual jarayondir. Matnning asosiy mazmunini tushunishda umumiy qoida (일반화규칙), o'chirish qoidasi, integratsiya qoidasi va kompozitsiya qoidasidan iborat makro qoidalar muhim ahamiyat kasb etadi. Gazeta matnini tushunishga leksik faollik darajasi, sintaktik tuzilish, kontekstual assotsiatsiyalar va sarlavhaning pragmatik xususiyatlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada olingan xulosalar zamonaviy o'zbek gazeta matnlarini psixolingvistik tahlil qilishda, shuningdek, matn tushunish nazariyasini o'qitish amaliyotida qo'llanilishi mumkin.

**Kalit so'zlar:** tushunish, psixolingvistika, matnni idrok etish, gazeta matni, tushunish darajalari, makro qoida, kontekst, assotsiatsiya, sarlavha, retsipient.

### **Аннотация**

Статья посвящена анализу понимания как психолингвистической проблемы, в частности, в рамках процесса восприятия современного газетного

текста. Актуальность исследования обусловлена постоянным увеличением объёма информации, передаваемой через средства массовой информации, и значимостью адекватного понимания такой информации для коммуникативной культуры общества. Цель статьи - систематизировать философско-лингвистические и психолингвистические трактовки понятия понимания, охарактеризовать его виды, уровни и механизмы, в частности языковые и неязыковые факторы, влияющие на восприятие газетного текста. Задачи исследования включают раскрытие сущности понятия понимания, анализ его классификаций (Г.И.Рузавин, В.П.Белянин), рассмотрение макроправил понимания основного содержания текста (Т.Ван Дейк, Ким Бонсун), а также определение роли заголовка, контекста и ассоциации в процессе понимания. Исследование опирается на описательный, сопоставительный, контекстуальный методы анализа и метод систематического анализа научной литературы. Результаты показывают, что понимание представляет собой не одноступенчатый, а многоуровневый творческо-интеллектуальный процесс, зависящий от уровня знаний и коммуникативного опыта реципиента. Для понимания основного содержания текста существенное значение имеют макроправила: правило обобщения, правило исключения, правило интеграции (отбора) и правило построения. На понимание газетного текста заметно влияют активность лексического пласта, синтаксическая структура, контекстуальные ассоциации и прагматические особенности заголовка. Полученные выводы могут быть использованы при психолингвистическом анализе современных узбекских газетных текстов, а также в практике преподавания теории понимания текста.

**Ключевые слова:** понимание, психолингвистика, восприятие текста, газетный текст, уровни понимания, макроправило, контекст, ассоциация, заголовок, реципиент.

## Abstract

This article examines understanding as a psycholinguistic problem, specifically within the process of perceiving contemporary newspaper text. The relevance of the study is determined by the constantly growing volume of information transmitted through mass media and the importance of its adequate comprehension for the communicative culture of society. The aim of the article is to systematize philosophical-linguistic and psycholinguistic interpretations of the concept of understanding, and to characterize its types, levels and mechanisms, in particular the linguistic and extralinguistic factors that influence the perception of newspaper text. The objectives of the study include revealing the essence of the concept of understanding, analyzing its classifications (G.I.Ruzavin, V.P.Belyanin), examining the macro-rules of understanding the main content of a text (T.van Dijk, Kim Bong-sun), and determining the role of headlines, context and association in the process of understanding. The study

relies on descriptive, comparative and contextual methods of analysis, as well as systematic analysis of scholarly literature. The results show that understanding is not a single-stage but a multi-level, creative-intellectual process dependent on the recipient's level of knowledge and communicative experience. The macro - rules - the rule of generalization, the rule of deletion, the rule of integration (selection) and the rule of construction - play an essential role in understanding the main content of a text. The comprehension of newspaper text is markedly influenced by the activity level of the lexical layer, syntactic structure, contextual associations, and the pragmatic features of headlines. The conclusions obtained can be applied in the psycholinguistic analysis of contemporary Uzbek newspaper texts, as well as in teaching the theory of text understanding.

**Keywords:** understanding, psycholinguistics, text comprehension, newspaper text, levels of understanding, macro-rule, context, association, headline, recipient.

## KIRISH (INTRODUCTION)

Zamonaviy axborot vositalari - ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar hamda internet tarmoqlari - orqali kishilar butun dunyoda sodir bo'layotgan voqea-hodisalardan qisqa muddatlar ichida xabardor bo'lib bormoqda. Hozirgi kunda jamiyatda qaysi qatlam vakili bo'lishidan qat'iy nazar, har bir shaxs axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali, ommaviy axborot vositalaridan ko'rish yoki eshitish, gazetalarni o'qish orqali yangiliklardan voqif bo'lish imkoniyatiga ega. Bunday sharoitda axborotni nafaqat qabul qilish, balki uni to'g'ri va adekvat tushunish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tushunish muammosi tilshunoslik, psixologiya, falsafa va psixolingvistika tutashgan nuqtada joylashgan bo'lib, u nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: matnni (jumladan, gazeta matnini) qanchalik to'g'ri tushunish o'quvchining

axborotdan foydalanish sifatini, uning fikrlash va kommunikativ faoliyatini belgilaydi. Shu bilan birga, tushunishning psixolingvistik mexanizmlari, uning turlari, darajalari hamda unga ta'sir etuvchi lisoniy omillar masalasi hozirgacha yagona nazariy yechimga ega emas, bu esa mavzuning dolzarbligini ta'minlaydi.

Tadqiqotning maqsadi - tushunish hodisasini psixolingvistik muammo sifatida tizimli tahlil qilish, uning falsafiy-lingvistik talqinlarini, turlari va darajalarini umumlashtirish hamda zamonaviy gazeta matnini tushunishga ta'sir etuvchi lisoniy va nolisoniy omillarni aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) tushunish tushunchasining mohiyatini falsafiy-germenevtik va psixolingvistik nuqtayi nazardan yoritish; 2) tushunish turlari va darajalarining mavjud tasniflarini (G.I.Ruzavin, V.P.Belyanin) tahlil qilish; 3) matnning asosiy

mazmunini tushunish strategiyasi bo'lgan makro qoidalarni (T.Van Dijk, Kim Bong Sun) yoritish va misollar bilan izohlash; 4) gazeta matnini tushunishga ta'sir etuvchi leksik, sintaktik, kontekstual va assotsiativ omillarni aniqlash; 5) sarlavhaning matnini tushunish jarayonidagi psixolingvistik funksiyalarini belgilash.

## METODLAR (METHODS)

Tadqiqotda tavsiflash metodidan tushunish tushunchasining mohiyati, turlari va darajalarini yoritishda, qiyosiy-tipologik metoddan turli tilshunos va psixolingvistlarning (G.I.Ruzavin, V.P.Belyanin, T.Van Dijk, Kim Bong Sun, Yu.A.Sorokin, A.R.Luriya kabi) qarashlarini o'zaro solishtirish va umumlashtirishda foydalanildi.

Matnning asosiy mazmunini tushunish mexanizmlarini yoritishda kontekstual tahlil metodi hamda koreys tilshunosligida ishlab chiqilgan makro qoidalar (거시규칙) nazariyasi asosida qurilgan namunaviy tahlil qo'llanildi; bunda gazeta matnidan olingan parcha misolida umumiy qoida (일반화규칙)ning amal qilishi ko'rsatib berildi.

Shuningdek, mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish metodidan foydalanildi: falsafiy-germenevtik yo'nalish vakillari (V.Dilthey, M.Heidegger, H.-G.Gadamer)ning qarashlari, rus psixolingvistika maktabi vakillari (A.A.Leontyev, V.P.Belyanin, Yu.A.Sorokin, A.R.Luriya,

A.V.Antonov)ning nazariy ishlanmalari, shuningdek koreys va o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar (Kim Bong Sun, Kim Gyu-hoon, I.A.Azimova, P.Rustamov, A.Boboeva) qiyosiy jihatdan o'rganildi. Xalqaro psixolingvistik tadqiqotlar bilan bog'liqlikni ta'minlash maqsadida ingliz tilidagi zamonaviy manbalar (Ferreira, Yang, 2019; Zasiakin, 2014) ham tahlilga jalb qilindi.

## NATIJALAR (RESULTS)

### 1. Tushunish tushunchasining falsafiy - lingvistik talqinlari

Axborotni qabul qilish jarayonida tushunish muhimlik kasb etadi. Gazeta materiallarini psixolingvistik tahlil qilishdan oldin, matnini tushunish masalasiga e'tibor qaratish lozim. Nutq tovushi retseptorlarga ta'sir etar ekan, inson o'z lisoniy tajribasiga asoslangan holda ularni tushunishga harakat qiladi. Inson notanish tilga oid nutqni eshitganda ham undagi tanishday ko'ringan so'zlarga, fonemalarga, juda bo'lma-ganda, ohangga tayanib, uning mazmuni haqida xulosa chiqarishga urinadi. Tovushlarning mexanik qabuli doimo uning mazmuni haqida xulosa chiqarish (tushunish) bilan parallel kechadi.

Daltey tushunishni matn muallifining ma'naviy dunyosiga kirish sifatida tavsiflagan bo'lsa, Xaydegger uchun tushunish insonning borliqqa o'ziga xos munosabati, insonning dunyoda mavjud bo'lish usulidir.

Tushunish predmeti muallifning matnga joylagan ma'nosini emas, balki

mazkur matn orqali anglab yetilishi lozim bo'lgan moddiy mazmun ("ishning mohiyati")ni tashkil etadi. Bunda, Gadamer fikriga ko'ra, har qanday tushunish til muammosidir: unga "til mediumi"da erishiladi (yoki erishilmaydi) va isbotni talab qilmaydi.

## **2. Tushunish turlari va darajalari**

Ilmiy adabiyotlarda tushunish turlari, tiplari va darajalarining har xil tasniflari mavjud. Jumladan, G.I.Ruzavin tushunishning uch asosiy turini farqlaydi: 1) dialogda til vositasida aloqa qilish jarayonida yuzaga keladigan tushunish - bunda tushunish yoki tushunmaslik natijasi suhbatdoshlar o'z so'zlariga qanday ma'no yuklashlariga bog'liq; 2) bir tildan boshqa tilga tarjima qilish bilan bog'liq tushunish, ya'ni o'zga tilda ifodalangan ma'noni ona tili so'zlari va gaplari yordamida ifoda etish va saqlash; 3) matnlarni, badiiy adabiyot va san'at asarlarini, shuningdek, odamlarning turli vaziyatlardagi qilmishlari va harakatlarini talqin qilish bilan bog'liq tushuncha. Bu tushunishning birinchi darajasi hisoblanadi. Tushunishning ikkinchi darajasi mantiqiy-metodologik, aksiologik, madaniy vosita va metodlarini jalb qilishni taqozo etadi [1].

Tushunish - bu ijodiy intellektual jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati nafaqat matnni idrok etuvchiga, balki u yoki bu tushunish imkoniyatini dasturlashi kerak bo'lgan muallifga ham bog'liqdir. Bu muallifni tushunish asosida, so'zlarni tanlash va to'g'ri taqsimlash orqali sodir bo'ladi. So'zga matnni tushunish (yaratish)

muammosida, shuningdek, lingvistik shaxsni tashkil qilish masalasida alohida o'rin berilgan.

Har qanday matnni tushunish har xil turdagi bilimlarga doimiy murojaat qilishni talab qiladi; ular lingvistik (tilni bilish, undan foydalanish) va nolisoniy (kontekst, muloqot holati, umumiy fon haqida) bilimlarga ajratiladi. Umumiy tarzda qabul qilingan faktlarga asosan, matndagi tushunish eksplitsit va implitsit bilimlarni adekvat tarzda tahlil qilishni nazarda tutadi. Implitsit bilimlar doirasida pastki matnlar, xususan, publitsistikada "ijtimoiy toifa" sifatida qaraladigan matnlar o'rganiladi [2].

Tushunish - bu yangi bilimlarni egallashning asosi, kommunikativ, ijtimoiy va psixologik rollarga ega yangi lingvistik shaxsni rivojlantirish uchun asosdir. Qabul qiluvchining nutq harakati strategiyasi qabul qiluvchining kommunikativ portretiga qarab tuziladi.

Insonning psixik faoliyatida obyektivlik va subyektivlik farqlanadi. Matnni tushunishda ham shu jihatlar ajratiladi. Matnning tuzilishi, undagi so'zlarning ma'nosi va sintaktik konstruksiyalarning to'g'ri hal qilinishi tushunishning obyektiv amalga oshishini ta'minlaydi. Tushunishning subyektivligi ijtimoiy va individual-psixologik omillar bois yuzaga keladi. Ya'ni obyektivlik va subyektivlik bir-biriga qarama-qarshi qo'yilar ekan, tushunishning obyektiv amalga oshishiga to'sqinlik qiluvchi omillar (masalan, taassub, emotsionallik) kuchlilik qilganda tushunish

subyektiv amalga oshadi, deyish mumkin [6].

V.P.Belyanin tushunish umumiy holatda uchta darajadan iboratligini ta'kidlaydi. Boshlang'ich daraja eng umumiy daraja bo'lib, unda nutqiy bayonning asosiy predmeti, gap nima haqida ekanligi tushuniladi. Keyingi - mazmun-mundarijani tushunish darajasi - tinglovchi so'zlovchining nima haqida nimalar deganini anglaydi. Uchinchi daraja eng yuqori daraja bo'lib, u qanday gap, nima uchun va qanday lisoniy vositalar bilan aytilganini tushunish bilan xarakterlanadi. Tushunishning bu darajasi so'zlovchi tomonidan tanlangan lisoniy vositalarni baholashni ham o'z ichiga oladi. Bir inson tushunishning turli darajalarida turgan bo'lishi ham mumkin yoki bir auditoriyadagi retsipientlar bir matnni birga tinglanganda ham tushunishning turli darajalarini namoyon etishi mumkin [5].

### **3. Matnning asosiy mazmunini tushunish: makro qoidalar**

Kim Bong Sun (김봉순)ning ta'kidlashiga qaraganda, matnni tushunishda eng muhim vazifa - matnning asosiy mazmuni (tarkibi)ni tushunib olishdan iboratdir. Matnning asosiy mazmuni - bu matnni ochib beruvchi asosiy tarkib yoki muallifning niyatlarini, aytmoqchi bo'layotgan gaplarini umumlashtirib beruvchi matn tarkibiga aytiladi. O'quvchi matnning asosiy mazmunini tushunish orqali matn mohiyatini aniq anglab yetadi va matnning qiymatini to'g'ri baholay

oladi. Shu kabi matn mazmunini tushunishda matnning asosiy tarkibini tushunishning ahamiyatli ekanligi avvaldan anglab yetilgan edi va uni ilmiy o'rganish 1920-yillardan boshlab uzluksiz o'rganilib kelinmoqda [3].

Hozirgacha olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, aksariyat ishlarda matnning asosiy mazmuni o'rganilgan, xolos. Ba'zilarida esa dolzarb, diskussiya masalalari tahlil doirasiga tortilgan. Bunday tadqiqotlar sirasiga Van Dijk (1977)ning makro qoidasi (거시규칙; macro-rule)ni keltirish mumkin. Bu asosiy mazmunni tushunish va qisqa xulosalar strategiyasi bo'lib, hozirgi paytgacha keng qo'llanilib kelinmoqda. Makro qoida to'rtga bo'linadi: 1) 일반화규칙/umumiy qoida; 2) 삭제규칙/o'chirish qoidasi; 3) 통합규칙(선택규칙)/integratsiya qoidasi (tanlash qoidalari); 4) 구성규칙/kompozitsiya qoidasi.

Umumiy qoida - muayyan tushuncha yoki tezisni o'z ichiga olib, umumiy ma'noga o'zgartiradi. O'chirish qoidasi - takroriy yoki keraksiz ma'lumotlarni o'chiradi. Integratsiya qoidasi (tanlash qoidalari) - asosiy mazmun aniq va ravshan qilib berilganda, ana shu gap yoki tezisni tanlash ma'nosini anglatadi. Kompozitsiya qoidasi - matnning asosiy mazmuni aniq qilib berilmagan holatda, uni yaratish ma'nosini anglatadi [3].

*Mazkur qoidalarni quyidagi misollar orqali izohlash mumkin:*

(1) **일반화규칙/umumiy qoida:**  
철수는 영화관에 자주 간다. 철수는 영화광고를 꼭 살핀다. 철수는 영화배우의 이름을 많이 안다. 철수는 영화이야기를 많이 한다. → 철수는 영화를 좋아한다.

(2) **삭제규칙/o'chirish qoidasi:**  
철수가 푸른색 공을 가지고 놀다가 그 공으로 유리창을 깨뜨렸다. → 철수가 공으로 유리창을 깨뜨렸다.

(3) **통합규칙(선택규칙)/integratsiya qoidasi (tanlash qoidalari):** 철수는 어제 부산에 갔다. 그는 역까지 택시를 탔다. 그는 기차표를 샀다. 철수는 부산행 기차를 탔다. → 철수는 어제 부산에 갔다.

(4) **구성규칙/kompozitsiya qoidasi:** 철수는 어제 역까지 택시를 탔다. 그는 기차표를 샀다. 그는 부산행 기차를 탔다. 철수는 부산역에 도착했다. → 철수는 어제 부산에 갔다 [3].

Yuqorida keltirilgan misollardan 일반화규칙/umumiy qoidasi gazeta matnining asosiy mazmunini tushunishga yordam beruvchi asosiy qoida sifatida tanlandi. Gazeta matnidagi quyidagi parcha umumiy qoidaga misol bo'la oladi:

**일반화규칙/umumiy qoida:**  
상하이의 한 대학에서 교환학생으로 있는 문효선씨는 “기숙사에선 외부 물품을 받을 수 없어 학교 측이 하루 두 번 제공하는 도시락만 먹을 수 있었는데 매우 부실하다”며 “지난 10일부터는 ‘방 봉쇄’가 시작돼 기숙사 밖으로 나갈 수 없는데, 상황이 점점 열악해져 구할 수 있는 물건 수량이 갈수록 줄어들고 있다”고 했다<sup>15</sup>. → **상하이의 한 대학교 학생인 문효선씨는 외부 나갈 수 없고 너무 힘든 상황에 빠져 있다고 했다.**

#### **4. Matnni idrok etishning psixik mexanizmi va retsipient ongi**

“Matnni qabul qilishning mohiyati retsipientda matnning mazmuniy obrazi (boshqacha aytganda, matn proektsiyasi)ni hosil qilish demakdir” [4]. Bu proektsiyani hosil qilishda retsipientning ongi prizma vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham har bir retsipient hosil qilgan matnning mazmuniy obrazi bir xil bo'lmaydi.

<sup>15</sup><https://news.nate.com/view/20220414n09693?mid=n0507> (murojaat sanasi: 14.04.2022)

Retsipient ongidagi mazmuniy obrazning asl matn mazmuniga adekvatligi uning yaxshi tushunilgani yoki to'g'ri tushunilganligini bildiradi. Bunga ko'ra, tushunishning sifati darajalar bilan belgilanadi.

### **5. Gazeta matnini tushunishga ta'sir etuvchi leksik va kontekstual omillar**

Gazeta matnlarining leksik xususiyatlari tushunishga ta'sir etuvchi eng asosiy omil hisoblanadi. Leksemalar matniy pertsepsiyaning eng kichik birligi va tushunishni ta'minlovchi boshlang'ich materialdir. Leksemaning til lug'atidagi faol qatlamdan bo'lishi matnning yaxshi tushunilishiga asos yaratadi. Nofaol qatlamdan qo'llangan leksemalar tushunishda qiyinchilikni yuzaga keltiradi. Gazetalarda yangiliklarni yetkazish uchun o'quvchilarga notanish so'zlarni qo'llashga to'g'ri keladi. Bu so'zlar xabar berilayotgan davlatning ijtimoiy-siyosiy tizimiga oid termin yoki ona tiliga o'zlashgan bo'lsa-da, ommalashmagan so'z bo'lishi mumkin.

Lingvistik ifodalash va tushunish kontekstda muhim bo'lganligi sababli matnni tushunish va ifodalashda kontekstdagi tegishli leksikalarning ahamiyatini alohida ta'kidlamay iloji yo'q. Biroq "matnlarni tushunish va ifodalash jarayoni" psixologik yuqori fikrlash jarayoni hisoblanadi. Bunga duch kelganda, nafaqat matn bilan ishlash jarayonida, balki matnni shakllantiruvchi, fikrni moddiylashtiruvchi vosita sifatida foydalaniluvchi so'z

boyiligini qo'llash qobiliyatini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarur [7].

Matnning mazmuniy pertsepsiyasida matn o'z formal-semantik yaxlitligini saqlab turadi va so'zlar uning tarkibiy qismi sifatida, ya'ni matn tizimining qonuniyatlariga bo'ysungan element sifatida yuzaga chiqadi. Matnning to'g'ri va to'liq tushunilishi uchun retsipient har bir so'zning alohida holdagi ma'nosini yaxshi bilishi muhim. Biroq ma'lum holatlarda retsipient uchun notanish so'zning ma'nosi kontekstdan anglashilib turadi yoki tanish bo'lgan so'zning ma'nosi kontekstda boshqa ma'no kasb etishi mumkin. Umuman, alohida so'zning ma'nosini bilish yoki bilmaslik matnni tushunish darajalariga ta'sir etadi [6].

Matnni tushunishda leksema va so'z birikmalarining til lug'atining faol - nofaol qatlamidan ekanligi, leksema va so'z birikmasining aniq va mavhum tushunchani ifodalashi, gapning uzunligi va sintaktik tuzilishi, matnning mazmuniy bloklarining o'zaro aloqasi (ya'ni matnning mazmuniy strukturasi) muhim omillardan hisoblanadi. Bu lisoniy omillar matnning qanday tushunilishini belgilab beradi.

Gazeta matnida o'quvchi uchun notanish so'zlar qo'llanilganda kontekst bu so'zning ma'nosini aniqlashga yordam berishi kerak, biroq so'z qo'llangan birikma murakkab tuzilishga ega bo'lsa, ma'noni aniqlashga to'sqinlik qiladi. Bu o'zbek tili misolida kelishik qo'shimchalari yordamidagi birikmalarning belgisi va belgisiz qo'llanishi

natijasida yuzaga keladi. Masalan, qaratqich kelishigi ketma-ket qo'llanganda, ya'ni murakkab birikma hosil qilganda, odatda, avval belgili, keyin belgisiz qo'llanadi. Belgisiz qo'llanish pertseptsiyada ko'proq vaqt oladi. Sababi, qabul qilingan birikma xotiradagi bitishuvli birikma, belgisiz qo'llangan qaratqich aniqlovchi, belgisiz qo'llangan tushum kelishigidagi ot va kesim, ega va kesim kabi konstruksiyalar bilan solishtiriladi. Notanish so'zning kontekstda qanday tushunilsa yoki tushunilmasa, uning o'rnini kontekstual ma'noga asoslangan assotsiatsiya egallaydi. Bu assotsiatsiyaning stimul so'zga jihatidan yaqinligi mazmunini bezarar saqlaydi [6].

Assotsiatsiyaning ma'nosi stimul so'zdan qancha uzoq bo'lsa, gapning mazmuni ham aslidagidan shuncha uzoqlashib boraveradi. Bunda quyidagi holatlarni kuzatish mumkin bo'ladi: a) gapdagi boshqa so'zlar va gap strukturasi aynan eslab qolinganda assotsiativ so'z gapdagi notanish so'zning o'rniga qo'yiladi va gapga mazmunan mos kelmaganligi uchun gapning yaxlitligini buzadi, natijada mantiqan noto'g'ri gap hosil bo'ladi; b) gapdagi ayrim so'zlar va ayrim birikmalarning strukturasi eslab qolinganda ma'no jihatidan stimul so'zdan uzoqroq bo'lgan assotsiativ so'z qo'llansa, gapni gap sifatida shakllantirish uchun assotsiativ so'z stimul sifatida yuzaga chiqadi va boshqa assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi, buning natijasida gap (yoki matn) mazmuni aslidagidan

yanada uzoqlashadi. Gap yaxshi eslab qolinmasa va so'z alohida eslab qoling holatda retsipient ongida yuzaga kelgan sintagmatik assotsiatsiyalar mazkur so'z uchun kontekst vazifasini bajaradi [6].

## **6. Sarlavhalarning matnii tushunish jarayonidagi roli**

Matn sarlavhalari ushbu matnning o'qilishiga (yoki o'qilmasligiga) katta ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir. Shuningdek, sarlavhalar muloqotning o'ziga xos birligi hisoblanadi. Tilshunoslikda sarlavhalarning tuzilishi va uslubiyati, funksiyalari tahlil qilingan. Sarlavhalarning psixolingvistik aspektida o'rganilishi matn mazmunini tushuntiruvchi boshqa lisoniy omillarning ahamiyatini oydinlashtirishga yordam beradi [6].

Zamonaviy ommaviy axborot vositalari sarlavhalarining asosiy vazifasi - o'quvchining e'tiborini jalb qilish, qiziqтира olish va o'qishni davom ettirishga bo'lgan istakni uyg'otishdan iboratdir. Zamonaviy sarlavhalar til birliklarining ifodalanishi va uslubiy vositalari bilan ajralib turadi. Ommaviy axborot vositalaridan tobora ko'proq ekspressiv va e'tiborni jalb qiluvchi sarlavhalarni tanlash talab qilinmoqda.

Sarlavhalarning atash, farqlash, xabar berish, reklama qilish, ishon-tirish, ko'rsatma berish, tashviq qilish, murojaat qilish, ixcham izoh, havola, ta'sirchanlik singari funksiyalari mavjud. Sarlavhaning qayd etilgan ana shu xususiyatlari jurnalist tomonidan

tanlangan soʻzlar vositasida yuzaga chiqadi. Baʼzan birgina soʻzning sarlavha sifatida qoʻllanishida ham oʻziga xoslik bor, chunki birgina soʻz ham matn mazmunini qisqacha tarzda gazetxonga yetkazishi, matn mazmuniga ishora qilish bilan gazetxonni mazkur matn mazmuni bilan yaqindan tanishishga undashi mumkin.

Sarlavhalar boʻyicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda ularning u yoki bu xususiyatlarga asoslangan tasnifini koʻrish mumkin. Masalan, P.Rustamovning ishi gap shaklidagi sarlavhalarining faqat grammatik tuzilishiga bagʻishlangan boʻlib, unda sarlavhalar tilshunoslikda gapning turlari boʻyicha tahlil qilingan [8]. A.Boboeva esa rus olimi A.S.Popovning qarashlariga tayangan holda har qanday sarlavha quyidagi uch vazifani bajarishini aytadi: 1) maqolani nomlash; 2) maqolaning mazmunini bildirish; 3) reklamalilik [9].

### **7. Tushunish jarayonida axborotning informativligi va retsipientning bilim darajasi**

Matn mazmuniy pertseptsiyasiga bagʻishlangan ishlarning koʻpchiligida retsipientning axborotga egalik darajasiga eʼtibor qaratiladi. Jumladan, Yu.A.Sorokin fikriga koʻra, “retsipient matn strukturasi vaziyat strukturasi bilan moslashtirib qabul qiladi (vaziyat retsipientning maʼlum ilmiy yoʻnalishdagi bilim darajasidir)” [10]. Yaʼni maʼlum bir matnning mazmunini hamma har xil talqin qilishi mumkin: har kim oʻz bilimidan kelib chiqqan holda matnni idrok etadi.

T.A.Van Dijk va V.Kinch esa “Diskursni tushunish strategiyalari” asarida tushunishni jarayon sifatida talqin etar ekanlar, u nafaqat qabul qilinayotgan maʼlumotlarni qayta ishlash va ularning interpretatsiyasini, balki ichki axborotni faollashtirish hamda undan foydalanishni ham oʻz ichiga oladi, deb yozadilar [11].

A.R.Luriya matnni tushunishda grammatik tahlilning zarurligini taʼkidlab, tayyor holdagi axborotning mavjudligi jarayoni ikki xil kechishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi: “birinchisida xabarning mazmuni gap konstruksiyasining formal-grammatik belgilarini tahlil qilish hisobiga tushuniladi - bunda tushunish jarayoni murakkab boʻlib, qoʻshimcha transformatsiyalar yordamida amalga oshadi; ikkinchisida esa, yaʼni matn mavzusi borasida retsipientda axborot mavjud boʻlsa, grammatik tahlil shart emas - tushunish ‘topqirlik’ (dogadka) hisobiga boʻlishi mumkin” [12].

Axborotning qabul qilinishi va tushunilishini tadqiq etgan A.Antonov xabarning informativligi alohida inson uchun uning bilim darajasiga bogʻliqligini aytadi. Agar inson qabul qilayotgan xabar uning uchun tom maʼnoda yangi boʻlsa, uning avvalgi bilimlari bilan hech qanday aloqasi boʻlmasa, bu xabarning informativligi u inson uchun nolga teng boʻladi. Agar xabarda inson avvaldan bilgan narsalar ifodalansa ham shunday. Maksimal darajada informativlikka ega xabar retsipientdagi mavjud bilimga tayanib, tushunishni

ta'minlaydigan va bu bilimning o'sishiga xizmat qiladigan xabardir [13]. Bu jihatdan olib qaraganda, gazeta matnlarining maksimal darajada informativlikka ega ekanligini qayd etish lozimdir.

## MUHOKAMA (DISCUSSION)

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariy yondashuvlarni umumlashtirsak, tushunish muammosiga ikki asosiy yo'nalishdan yondashilganini ko'rish mumkin. Birinchi, falsafiy-germenevtik yo'nalish (V.Dilthey, M.Heidegger, H.-G.Gadamer) tushunishni insonning borliqqa munosabati, uning mavjudlik usuli sifatida talqin etadi va tushunish jarayonining chuqur ekzistensial-falsafiy mohiyatini ochib beradi. Ikkinchi, kognitiv-lingvistik yo'nalish (G.I.Ruzavin, V.P.Belyanin, T.Van Dijk, Kim Bong Sun) esa tushunishni bosqichmabosqich amalga oshadigan, aniq mexanizmlarga ega bo'lgan psixik jarayon sifatida ko'rib chiqadi va uning operatsion tuzilishini (makro qoidalar, tushunish darajalari) tavsiflashga intiladi. Ushbu ikki yo'nalish bir-biriga zid emas, balki bir-birini to'ldiradi: birinchisi tushunishning mohiyatini, ikkinchisi esa uning amalga oshish mexanizmini yoritadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, matnning asosiy mazmunini tushunish borasida taklif etilgan makro qoidalar (umumiy qoida, o'chirish qoidasi, integratsiya qoidasi, kompozitsiya qoidasi) nafaqat koreys, balki o'zbek tilidagi gazeta matnlarini

tahlil qilishda ham samarali qo'llanilishi mumkin, chunki bu qoidalar tilga xos emas, balki matnni qayta ishlashning universal kognitiv strategiyalarini aks ettiradi. Shu bilan birga, F.Ferreyra va Z.Yangning ta'kidlashicha, psixolingvistik tadqiqotlarda tushunishni baholashda ko'pincha faqat "onlayn" o'lchovlar (o'qish tezligi kabi)ga tayanilib, "oflayn" o'lchovlar (savol-javob asosida tushunish darajasini aniqlash kabi) e'tibordan chetda qolib ketadi, bu esa tushunish jarayonining to'liq manzarasini olishga to'sqinlik qilishi mumkin [14]. Ushbu fikr o'zbek gazeta matnlarini tushunish darajasini o'rganishda ham nazarda tutilishi lozim bo'lgan uslubiy ko'rsatma hisoblanadi.

S.Zasyekinning tarjimonlar tanlovi ustida olib borgan psixolingvistik tadqiqoti shuni ko'rsatganidek, retsipientning matnni tushunish va uni qayta ifodalash strategiyasi ko'p jihatdan uning individual kognitiv tajribasi va liasoniy ongi bilan bog'liq [15], bu esa mazkur maqolada qayd etilgan tushunishning subyektiv jihati haqidagi xulosani tasdiqlaydi: gazeta matnini turli retsipientlarning turlicha tushunishi tabiiy hodisa bo'lib, u ularning bilim darajasi, kommunikativ tajribasi va til lug'atining faol qatlami bilan izohlanadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari sarlavhaning matnni tushunish jarayoniga ta'sirini alohida ko'rsatib berdi: sarlavha o'quvchining matn mazmuni haqida dastlabki gipotezasini shakllantiradi va bu gipoteza keyingi matn qismlarini tushunishga (idrok

etishga) yo'naltiruvchi "asos" vazifasini bajaradi. Bu holat matnning mazmuniy pertseptsiyasi nafaqat bir yo'nalishli, balki interaktiv jarayon ekanligini ko'rsatadi: retsipient matnni o'qish davomida o'z gipotezalarini doimiy ravishda tekshirib, to'g'rilab boradi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi gazeta matnlarini tushunish darajasini eksperimental (masalan, assotsiativ eksperiment yoki ko'z harakatini kuzatish) usullar bilan tekshirishning hozircha yetarlicha amalga oshirilmaganini ko'rsatadi. Bu - kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishlardan biridir.

### **XULOSA (CONCLUSION)**

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadi, tushunish murakkab, ko'p bosqichli psixolingvistik hodisa bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham falsafiy-germenevtik, ham kognitiv-operatsion tabiatga ega. Tushunish jarayoni retsipientning lisoniy va nolisoniy bilimiga, uning kommunikativ tajribasiga hamda matnning leksik-sintaktik xususiyatlariga bog'liq holda amalga oshadi.

Gazeta matnini tushunishda matnning asosiy mazmunini aniqlash markaziy o'rin tutadi, buning uchun umumiy qoida, o'chirish qoidasi, integratsiya qoidasi va kompozitsiya qoidasidan iborat makro qoidalar strategiyasi samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, leksemaning til lug'atidagi faollik darajasi, sintaktik konstruksiyalarning murakabligi, kontekstual assotsiatsiyalar hamda sarlavhaning pragmatik xususiyatlari matnni tushunish sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Olingan xulosalar zamonaviy o'zbek gazeta matnlarini psixolingvistik jihatdan tahlil qilish, matn tushunish nazariyasini o'qitish amaliyotiga tatbiq etish, shuningdek jurnalistlar tomonidan matn va sarlavhalarni tuzishda o'quvchining tushunish imkoniyatlarini hisobga olish uchun nazariy-amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda o'zbek tilidagi gazeta matnlarini tushunish darajasini eksperimental-psixolingvistik metodlar (assotsiativ eksperiment, ko'z harakatini kuzatish, so'rovnomma) yordamida amaliy tekshirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

### **ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)**

1. Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М.: «Астрель», 1991. – 214 с.
2. Покровская Е.В. Понимание современного газетного текста и его языковые характеристики: автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М.: МГУ, 2004. – 12 с.

3. 김봉순. 국어교육과 텍스트 구조 (Kim Bong Sun. Ona tili ta'limi va matn strukturasi). – 서울(Seul): 서울대학교 출판부, 2002. – 199–202 p.
4. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – Киев: «КНУ», 1979. – С. 23.
5. Белянин В.П. Психолингвистика. – М.: «Гардарики», 2001. – 103 с.
6. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филология фанлари номзоди дисс. автореф. – Т.: ЎзМУ, 2008. – 28-69 б.
7. Rustamova, M. B. Q., & Raxmonov, A. K. (2026). Al-Mutarriziyning “Risalatun fi an-nahv” asarida ko‘makchi so‘zlarning semantik va sintaktik xususiyatlari. *Science Time Journal*, 4(5/1), 487-492.
8. 김규훈. 빅데이터 기반의 신문 어휘를 활용한 글쓰기 교육 내용 구성의 가능성 (Kim Gyu-hoon. Katta ma'lumotlar asosidagi gazeta leksikasilan foydalangan holda yozuv ta'limi mazmunini shakllantirish imkoniyatlari). – 서울(Seul): 우리말 글, 2018. – P. 3.
9. Рустамов П. Gap shaklidagi sarlavhalarning struktur-stilistik xususiyatlari // O'zbek tili stilistikasidan tadqiqotlar. – Samarqand: «SamDU», 1987. – B. 64.
10. Султанова, С.Н. (2021). Психолого-педагогические и лингвокультурные особенности художественного перевода. История, педагогика, филология (3/28), 91-96.
11. Попов А.С. Синтаксическая структура современных газетных заголовков и ее развитие // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М.: «Наука», 1966. – С. 95.
12. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М.: «Аспект Пресс», 1985. – 158 с.
13. Saparov, M. Z. Neyrolingvistik tadqiqotlarda miya faoliyati talqini va tahlilining nazariy asoslari. O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2025, [1/1/] ISSN 2181-7324. 331-bet. <https://portfolio.afu.uz/storage/documents/BJSbmYNW9IVt407dDcvAQWnOyYr81513n5u1gZmu.pdf>
14. Ван Дейк Т.А., Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: «Прогресс», 1988. – С. 153–211.

15. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М.: «Аспект Пресс», 1975. – С. 173.
16. Антонов А.В. Информация: восприятие и понимание. – Киев: «КНУ», 1988. – 16 с.
17. Ferreira F., Yang Z. The problem of comprehension in psycholinguistics // *Discourse Processes*. – 2019. – Vol. 56, № 7. – P. 485–495. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2019.1591885> (Scopus, Web of Science).
18. Toshmatova, S.A. (2024). Different teaching methods in digitalized teaching and their peculiarities. *So'nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi*, 7. 163-168.
19. Saparova, D. M. THE ROLE OF HYPERBOLE IN EXPRESSIVE AND CHARACTER-BUILDING FUNCTIONS IN LITERATURE: A CASE STUDY OF MATILDA. *International Journal of Political Sciences and Economics*, 5(4), Germany. 2026. 169-170 <https://doi.org/10.55640/>
20. Zasiekin S. Literary translation universals: a psycholinguistic study of the novice translators' common choices // *East European Journal of Psycholinguistics*. – 2014. – Vol. 1, № 1. – P. 223–233. (Scopus).
21. Gozieva M.(2025). Bibliometric Analysis of the deep learning approach in teaching the English language. *Forum for Linguistic studies Volume 07/Issue 07/July*.
22. Кодирова З.З. (2025). Влияние глобализации на региональные варианты английского языка. *Журнал гуманитарных и естественных наук*, 26[2], 2025/10/8 119-126.
23. Oripova S.N. The Unity Of Story Architectonics And The Writer's Thinking INTERNATIONAL CONFERENCE ON INTERDISCIPLINARY RESEARCH, INNOVATION AND DEVELOPMENT Published Date: -30-08-2026, 49-54
24. Xujaev, M. (2020). Mahmudkhuja Behbudiy as a leader of jadid reforms. *The Light of Islam*, 3, 39-47.
25. Xujayev, M. I. (2018). THE COVERAGE OF THE PROBLEM OF NATIONALITY AND ITS ROLE ON THE PRESENT DAY IN AHMAD ZAKI VALADI'S WORK. *Мировая наука*, (6 (15)), 61-63.
26. Хужаев, М. И. (2018). АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ. In *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 177-182).
27. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.